

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 68.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Ш. СЕНЬОБО.

Міжнародні революційні партії

в XIX ст.

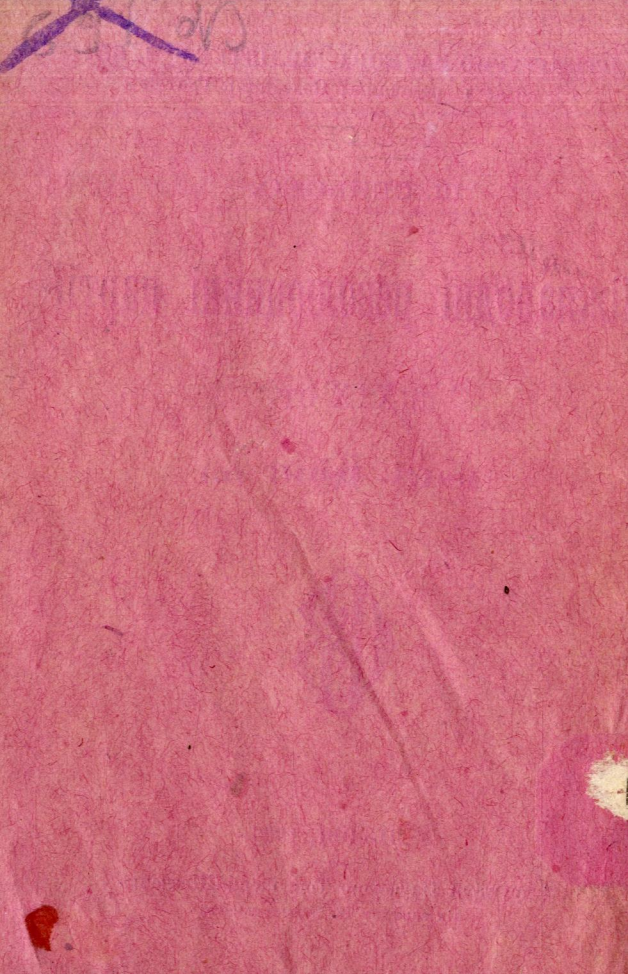
(1815—1896 р.)

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарні Наукового Тов. імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

Ch 10

4
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 68.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Ш. СЕНЬОБО.

7. 608.

Міжнародні революційні партії

в XIX ст.

329 XIX
C-31

(1815—1896 р.)

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарні Наукового Тов. імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Львівська Філія

329+323.2(4)18(09)

4,50

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И-34565

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР

691ф

1903

П

с-317

Масони й Карбонарії.

Масонство, що стало у XVIII в. громадою ширення гуманітарних поглядів, було межинародньою спілкою, без прикмети політичної партії. Але, прямуючи до заведення релігійної вільности, воно розпочало боротьбу з попівською повагою, що осудила його як ересь (1737—1751) і бодай тим, що приготовляло упадок обов'язкової церковної влади, робилось воно революційною громадою. Після революції, коли заснував ся сьвіцький державний устрій, воно знов обернулось у мирну громаду без виразної політичної мети. Після реставрації в тих краях, де хоронилась релігійна воля, воно з імени zostавалось тайною громадою, з тайними обходами та таємними зборами, одначе в дійсности толерованою, а інколи навіть підохочуваною. Члени його набирались із посеред заможної буржуазії і навіть із вищих урядників; на достойників обирали членів правительства.

В південних краях, де католицька релігія знову стала обов'язковою, масонство дійсно було тайною громадою, забороненою, переслідуваною, а через те й революційною, що набиралась головно з вільнодумної буржуазійної молодіжи та незадоволених офіцерів. В Іспанії, Португалії, Італії, а особливо в церковній державі, масони робили змови проти держави.

Масонство мало тільки один загальний принцип — волю релігійну; воно злучалось із усяким урядом і не виявляло себе республіканським; в дійсності воно всюди рекрутувалось із ліберальних партій, ворожих до попівства і його союзника — самодержавного уряду. Воно складалось із самостійних лож, злучених у федерацію, звичайно національну, при чім кожда нація мала свого великого магістра і свою найвищу раду.

Масони різних країв були в зносинах поміж собою й мали умовлені міжнародні знаки, по яких могли пізнавати один другого. Цілком правдоподібно, що масони конституційних держав змагались против урядів, які переслідували їх товаришів; можливе те-ж, що вони розповсюджували із краю в край певний, хоч і невиразний ідеал ліберального конституційного устрою. Чи існувала поруч

із офіційальною національною організацією тайна міжнародна управа, що стреміла окрім доктрин і загальновідомої мети до того, аби викликати у всіх краях республіканську й сьвіцьку революцію?¹⁾ Сього годі означити з історичною певністю; без сумніву тільки те, що масони не мали єдності політичних поглядів, що багато революційних провідників були масонами, що декотрі з них увіходили в масонські льожі, щоб там приєднувати спільників, може бути навіть за-для того, щоб вести там революційну пропаганду. Але нема ніяких доказів на те, що вони ділали на користь революції в ролі масонів.

Відносини таких урядів реставрації до масонів були різні. Протестанські держави полишили їм свободу. У Франції ліберальні міністерства (Decazes) відносились до них прихильно. Російський цар Александер I заохочував до твореня льож. Метерніх, навпаки, заборонив усі товариства і доносив иньшим урядам про небезпеку від сект (під сю назву він злучав усі громади з політичними або релігійними метами, зачисляючи сюди містиків і біблейські громади). Він покористу-

¹⁾ Така думка деяких католицьких письменників, Crétinau-Joly, le P. Deschamps, Claudio Jannet.

вав ся товариствами німецьких студентів, головню національними й без жадних зносин із масонством, а передусім іспанською та італіянською революцією, щоб прохати царя закрити тайні громади (1820—21 р). Александер І зважив ся заборонити у Росії масонство (1822).

Після відновлення самодержавства у Неаполї, тайна громада Карбонарів, доти виключно італіянська, почала зноситись із французькими революціонерами та мабуть і з масонами. Тодї, на взір італіянської, склалась французька Карбонерія (1821) через закладачів масонської льожі „Приятелїв правди“: Буше (Buche), Жубера (Joubert), Базара (Bazard) й Фльотара (Flottard). Але се була національна громада з національним програмом — вигнання Бурбонів. Єдиною межинародною організацією був Космополітичний союз (Alliance cosmopolite), зложений деякими французькими проводирями французьких лібералів (Lafayette).

Діяльність тайних громад обмежилась невдачними революціями в Іспанії та Італії, безкорисними змовами супроти Бурбонів (1820—22 р.) і мабуть повстанєм декабристів у Росії, але вони підпомогли заснування у Франції малень-

кої республіканської партії, яка утворила революцію 1830 р., а у Бельгії — ліберальної партії, заснованої Дефаком (Defacqz), великим магістром масонів.

Республіканська „Молода Європа“.

Наслідуюваннем французької республіканської партії, утворились після 1830 р. в багатьох краях республіканські партії, в які увіходили: інтелігентна молодіж і робітники, особливо в державах із слабими урядами, як у Німеччині, середній Італії, Польщі. Сі партії були в зносінах між собою, але не мали межинародньої управи; їх діяльність у кожнім краю обмежувалась маніфестаціями на користь революціонерів иньших країн; вони головно домагалися інтервенції на користь Поляків, які повстали проти російського царя і на користь збунтованих підданців папи римського.

Після упадку повстань, Мацціні заходився над устроєнням політичного товариства, щоби методично приготувати революцію й завести сьвіцьку і демократичну республіку. Організація, у почині італіянська, з осередком поза кордоном, зробилась дуже скоро європейською. Молода Італія обернулася у галузь Молодої Європи. Вона була заснована

на те, аби з'єдинити усю Італію в одну державу „в єдину й нероздільну республіку“; члени її заприсягались коритись і хоронити тайність; тайний суд засуджував зрадників і поручав членам громади вбивати їх. Мацціні зміг заснувати декілька національних секцій (Молоду Італію, Молоду Польщу, Молоду Німеччину, Молоду Швайцарію, Молоду Францію, Молоду Іспанію), що набирались із людей понизше сорока літ життя, головно з буржуазії, сполучених межі собою і під його загальним проводом. Надзвичайна діяльність Мацціні привела тільки до змов, до невдачних замахів та кількох убивств. Після 1848 р. Молода Європа розпалась, не досягнувши ніяких безпосередних політичних здобутків. Але республіканські групи Франції, Швайцарії, Польщі, зробились революційними осередками, де зразу склались комуністичні і соціалістичні партії.

Мацціні продовжав конспірації, щоб завести в Італії республіку і вигнати Австріяків. Під його намовою був зроблений атентат Орсіні на Наполеона III за те, що той не додержав свого приречення — визволити італіянську вітчину. Протягом часу, коли з'єднала ся Італія (1859—1870 р.), він був у зносинах із начальниками

італіянського уряду (мабуť навіть із королем Віктором-Еммануїлом), з угорськими виходцями (Кошутом, генералами Тюрром і Кляпкою) і з польськими повстанцями; роблено заходи викликати загальне повстання против Австрії (1859—1866 р.). Але се не була міжнародня партія, се був тільки союз національних революціонерів.

Соціялістичні школи.

В той час, як републіканські партії налагоджували політичну революцію, заснувались партії нового роду, що прямували до соціальної революції.

Рух почав ся за часів реставрації (1814—1830 р.) одночасно у Франції і в Англії, дорогою повільної та замотаної формації доктрин. Мирні філянтропи¹⁾, в Англії Оуен (Owen) і Томсон, у Франції Сен-Сімон та Фурє, перевели критику сучасної суспільности. Виходючи з того пункту, на яким зупинились філософи XVIII віку, вони не обмежили ся на політичних інституціях, але перейшли до інституцій соціальних (до приватної влас-

¹⁾ У план сеї історії не входить оповідати про жите соціялістичних теоретиків, ані викладання деталів їх доктрин; тут діло тільки в показанню їх політичної діяльности.

ности, спадка, сім'ї, умов наймання), на які філософи і економісти дивились, як на непохитну основу суспільности. Повстання великого промислу почало викликати переміни устрою, що їх уже було видно в найпередовійших краях — в Англії і у Франції; тамечки почала утворюється нова класа наємних робітників, що не мала жадних иньших засобів до існування, крім своєї зарібної оплати і була присилувана підчас промислових криз пробувати без роботи і старцювати; тоді почали мовити про пролетарів (стараримська назва, прийнята для ознаки нової класи) і про павперизм, новий рід бідности, утворений промисловим багатством.

Критика, дуже розмаїта по своїй формі, могла бути зведена до двох основних поглядів:

1) Суспільність дуже жорстока до бідних; вона завдає їм дуже багато прикростей: нікчемна і дуже непевна плата, шкідлива для здоровля, тяжка і потупляюча праця, надмірно довгий робучий час, невільнича залежність від господаря і його підручних, малі, брудні і нездорові помешкання, нездорова страва, сумне безладне життя, проституція для жінок. Протест проти сього устрою приймав пере-

важно сентиментальну форму прихильності до бідних, обурення проти багатих, перемішану із християнськими покличами та деклямаціями. У Франції сей погляд виражався формулою: „кожному по його потребі“, або в перекладі на правничу мову: право на існування.

2) Суспільний устрій противить ся справедливості. Власність і спадок поділяють на дві нерівні класи. Через сю нерівність, освячену законом навпаки принципам 1789 р. виникла несправедливість у розділі продуктів праці: капіталіст залишив собі виробни праці, віддаючи робітнику тільки наймову оплату, очевидно дешевше дійсної вартості праці, бо він сам багатшав, а тим часом працю виконував не він. Сей протест висказувався у формулі: „кожному по його праці“, або віддаючи юридично, право на повний продукт своєї праці. Злучаючи ці дві формули, прийшли до домагання права на працю, права на існування через працю.

Автори цієї соціальної критики, названі пізніше соціалістами, приписували недостачі суспільності її економічному укладови: приватній власності, спадковості, умові наймання, вільній конкуренції (до якої вони додавали також

і марнованне сил). Що до лків вони ріж-
нились. Перед 1830 р. істнували вже дві
системи: система Оуена і система Сен-
Сімона, вдосконалена Базаром. Офіціаль-
ний орган Сен-Сімоністів — *Globe* (1830
р.) узяв своєю девізою: „Усі суспільні
інституції мусять прямувати до поліпшен-
ня моральних, матеріальних та інтелекту-
альних умов найбільшійшій і найчисленній-
шій класи; усі привілеї, злучені з уро-
дженням, без виїмки мусять бути скасо-
вані. Кожному по його здібности, кожній
здібности по її праці.

Друге покоління соціялістів — П.
Леру (*P. Leroux*), Консідеран (*Considé-
rant*), Люї Блян (*L. Blanc*), Прудон (*Prou-
dhon*) — у Франції, Родбертус і Марло
(псевдонім Вінкельблеха) — в Німеччині
— довершили критику соціальну.

Усі соціялісти, виключаючи Люї
Блянка, не брали участі в політичній
життю і обмежувались ширенням своїх
поглядів. Деякі між ними пробували
спорудити взірцеву громаду, щоби на ма-
лім зробити досвід їх реформи (Сен-Сі-
моністи, Оуен, Фулеристи, Кабе (*Cabet*)
і Ікарійці); але вони не з'організували
жодної політичної партії. Про те вони бу-
ли творцями соціалізму. Їм належить
уся отся різновидна критика існуючого

суспільного устрою, усі отєї формули, навіть практичні способи діяльності і усі соціялістичні реформаторські заходи. Ще перед 1848 р. казали вже про „визиск чоловіка чоловіком“, про „право на працю“, про „надвартість“, про анархію, про соціяльну демократію, про боротьбу класе, про робітничу партію, про з'єднання міжнародне працюючих, про еманципацию пролетаріату, про організацію праці, про промислову федерацію; пропонували кооперативні продукційні асоціації, національні майстерні, безповоротний кредит, банк виміни, щадницї, закони для охорони робітників, збірної власности, прогресивний податок, загальний страйк, восьмигодинний день, робітничі з'їзди. Соціялістичні партії, що виникли пізнійше, животїли розумовою працею першої половини столїття.

Комуністичні партії.

Соціялістичні школи не складали революційної партії. Соціялістичний революційний рух почав ся перше серед революційної республіканської партії Парижа у формі відродженого комунізму Бабефа (Babeuf); один із живих іще бабувістів — Буонароті, привернув до бабувізма Вуас

д'Аржансона (Voyer d'Argenson)¹⁾, пізнійше обжалуваного у квітньому процесі (1834). Від французької республіканської партії відкололась партія комуністична, що вимагала соціальної революції, через скасування приватної власності; її доктрина, про те, так і позісталась у початковій стані: се була перш усього партія революційної діяльності. Але комуністична пропаганда захопила й Німців.

В Німеччині, в революційній демократичній партії, 1833 р. показався той самий розділ, як і серед французької партії. Біхнер (Büchner) заснував у Гесені потайну громаду Права чоловіка й обернувся до селян із покликом (1835 р.), що починався ось якими словами: „Спокій хатам, війна палатам“. Він заявляв, що політична революція неможлива без соціальної революції.

У Парижі німецькі робітники й емігранти утворили (в 1836 р.) потайну громаду Bund der Gerechten (Союз справед-

¹⁾ Після 1833 р. д'Аржансон і Шарль Тест були переслідвані за комуністичну брошуру. Тест пропонував соціальну реформу у такій формі: „Арт. 1. Все рухоме й нерухоме добро... належить до народу і сам тільки народ може завідувати розділом. Арт. 2. Праця, се обов'язкова конечність усіх громадян“.

ливих), що прийняла потім назву Аліянс комуністів й уклалась на федеративній основі; спілка складалась із груп, що звались комунами й були сполучені в кружки, а ті засиляли повновласників на конгрес, де вибирався центральний заряд для загального проводу спілкою. Аліянс комуністів був у зносінах із робітничими освітніми товариствами (Arbeiterbildungsvereine), серед яких силкував ся приєднувати собі сторонників.

Аліянс, zaloжений у Парижі, розріс ся по краях із політичною волею: у Швайцарії, де оселив ся кравець Вайтлінг (Weitling) (1841 р.) і почав пропаганду серед німецьких робітників¹⁾; в Англії, де емігрант Шаппер (Schapper) заложив „комуну“ в Лондоні (1840 р.); у Бельгії, де Карло Маркс та Енгельс заложили брісельську групу (1845 р.). Серед усіх отсіх груп брали верх Німці: се були головно робітники вищих реместв і Жиди; вони були у зносінах із радикальними німецькими поетами Фрайлітра-

¹⁾ Вайтлінг голосив сентиментальну науку про волю, рівність і гармонію; він хотів революції без проливу крови, обмежуючи ся виступами проти власности. Євангелиє бідного рибака (1843) було комуністичною інтерпретацією Христової науки.

том (Freiligrath), Гервегом (Herwegh) і Гуцковом (Gutzkow), та з демократами, що видавали часопись *Vorwärts*. Французький уряд заборонив часопись і вигнав деяких редакторів — Карла Маркса, що подав ся у Брісель, Мойсея Гесса, що повернув ся у Німеччину. Тоді заснував ся над Рейном (у Кельні, Тревірі, Дісельдорфі) осередок комуністичної пропаганди, що займав ся виданням заборонених творів¹⁾.

Щоб уникнути переслідувань, що почались після процесу Блянкі - Барбеса (Blanqui-Barbés) (1840 р.), центральний заряд А л ї я н с у був перенесений з Парижа у Лондон, де він пробував до 1848 року. У 1846 році він довів до того, що Карло Маркс та Енгельс, — тоді у Бріселі, приступили до А л ї я н с у й дістали порученє скласти маніфест, прийнятий конгресом у 1847 році. Се був славетний Маніфест комуністичної партії; виданий на початку 1848 року, перед революцією, він пройшов незаваженим, але

¹⁾ Були те-ж комуністичні маніфестації в промислових околицях Шлезька; там відкрито тайне товариство, але мабуть без зносин із міжнароднім рухом. Бунт ткачів 1844 р., що став голосний через драму І. Гавшмана, показуєть ся тільки розрухом задля нужди.

205115

в сі останні роки він зробив ся евангелем колективістичної партії, бо в нїм у короткій і горячій формі викладено вже усю доктрину Маркса. Він складаєть ся з 4 частин: 1) Буржуазія і пролетаріят, історія суспільної еволюції¹⁾.

¹⁾ Основні гадки є: 1. „Історія всеї суспільности аж до наших часів — се тільки історія боротьби клас. Суспільність ділить ся що раз то більше на дві ворожі класи, буржуазію та пролетаріят“. 2. „Ціла боротьба класи — се боротьба політична“. „Політична власть — се з'організована власть одної класи для придушення иньшої“. „Новочасні правительства — се адміністраційні комітети для інтересів буржуазійної класи“. 3. „Великий промисл створив світовий ринок“. „Через експлуатацію світового ринку буржуазія надає космополітичний характер продукції всіх країв, вона відбрала промислови національну основу“. 4. „Буржуазія... витворила продуктивні сили більше різнородні і кільосальні, аніж усі минулі генерації“, одначе „буржуазійна система стала занадто вузкою, щоб заховати багатства витворені у своїм нутрі“, звідти парадоксальна епідемія гіперпродукції“. Буржуазія витворила кризи раз-у-раз загальнійші. 5. „Буржуазія видала... людей, що завдадуть їй смерть, новочасних робітників, пролетарів, нагромаджених у фабриках, з'організованих як військо“. Вони „зростають силою і набирають свідомости своєї сили“, збільшають ся дрібною буржуазією, ремсниками, селянами, що падуть у пролетаріят, та „буржуазійними ідеологами, що прийшли до зрозуміння руху“. 6. „Доси всі історичні рухи були рухами меншостей в користь меншостей Пролетарський

1) Пролетарії і комуністи, оправданне доктрин і практичної програми партії¹⁾. 3) Соціалістичне і комуністичне письменство, критика соціалістичних доктрин; соціалізм реакційний, маломіщанський, німецький, соціалізм консервативний і буржоазний (Прудон); соція-

рух — „се рух величезної більшості в користь більшості“. Він починається „національною боротьбою“ у всіх краях. Однак він перейде у міжнародній, бо „робітники не мають вітчизни“.

¹⁾ Комуністи боронять „спільних інтересів пролетаріату“, їх думки не глядають реформаторів світа, тільки обмежають ся до „вияснення реальних умов теперішньої боротьби клас, історичного руху“, їх ціль лежить в організації пролетарів у класову партію, у здобуванні політичної влади через пролетаріат і знесенню буржуазийної власності, створеної працею наемників у користь капіталістів. „Капітал — се соціальна сила“, прийде до спільної власності. Се буде знищенням „буржуазийної волі“ (торговля) і „буржуазийної родини“, релігії та традиційної моралі і ворожнечі поміж народами. Революція стане ся дорогою політичною. Як способи переміни вносить маніфест: 1) конфіскату земельної ренти; 2) податок сильно прогресивний; 3) знесення дідичення; 4) конфіскація власності емігрантів; 5) централізація кредиту через національний банк із державним капіталом і виключним монополем; 6) централізація усіх способів комунікації; 7) національні рукодільні, національне рільництво; 8) обовязкова праця для всіх; 9) публичне й даремне виховання всіх дітей.

лізм і комунізм критично-утопійний (Оуен, Фурє і Кабе). 4) Відносини комуністів до иньших опозиційних партій, партійна тактика.

Закінчення маніфесту межинародне і революційне: „Комуністи прямують до до об'єднання демократичних партій усіх країв. Вони ставлять низше своєї достойности укривати свої погляди і свої ціли. Вони проголошують голосно, що сї ціли не можуть бути осягнені без напрасної переміни усього теперішнього суспільного укладу“. Маніфест кінчається славетним окликом: „Пролетарі усіх країв, злучайтесь!“

Революційні партії за часів революції 1848 року і в добі реакції.

Революційні партії, політичні чи соціяльні (републикансько-демократичні, соціялістичні, комуністичні) творили до 1848 р. тільки невеликі несполучені громади в декілька містах, переслідувані поліцією, присилувані ділати потайно і часто укриватись або ратуватись на втікача; публіка про їх не відала або й зневажала. Французька революція 1848 р., зроблена на користь соціялістичної демокра-

тичної партії, в ім'я рівності і республіки, збудила надії в усіх революціонерів Європи. Ті, що повтікали з вітчизни, повернулись назад до свого краю, в Італію, Німеччину, щоб узяти участь у революції. Революціонери усяких країв підтримували поміж собою обопільні зносини; багато з них навіть пішли за кордон допомагати демократам, що повстали до боротьби з урядами; в усіх європейських революціях брало участь багато Поляків, а революційні партії Франції й Німеччини домогались інтервенції на користь Польщі. Про те революція 1848 року не була працею міжнародної партії. Революціонери різних народів підбивали один другого приміром і заохочуваннями, але революції носили виключно національний характер, без спільного проводу.

У Франції революціонери, досягнувши владу, поділились на республіканців-демократів, супротивників соціальної революції і демократів-соціалістів; сварка між ними дійшла до горожанської війни. В інших країнах республіканці, що боролись усе ще з монархічним урядом, були сполучені (в Прусії, Німеччині, Австро-Угорщині, Італії); різниця у поглядах не виходила за межі теорії і не перепиняла комуністам і соціалістам ділати

односердне з республіканцями-демократами. Але у Німеччині склалося декілька робітничих організацій. „Робітнича соціал-демократична громада“ у Берліні скликала робітничий конгрес (у серпні 1848 р.), з якого вийшло Братерство, злука німецьких робітників, що мали участь у баденській і дрезденській революції. На заході, у Кельні, Карло Маркс заснував комуністичну часопись, склалося соціалістичне робітниче товариство і на одних зборах ухвалено резолюцію на користь „соціально-демократичної республіки“ (у вересні 1848 р.). Після замаху стану у Берліні комуністи обернулись до народу з покликом, заохочуючи його не платити податків; Маркс у Кельні, Лясаль у Дісельдорфі були переслідувані за розбудження повстання. У Франкфуртським парламенті засідало декілька соціалістичних депутатів, що домагалися права на працю. В Італії рух позістався демократичним і національним.

Реакція 1849—50 років розбила революційні групи; комуністи, переслідувані у Німеччині, у Франції і навіть у Бельгії та Швейцарії, схоронилися до Лондона. Там Ал'янс був наново перетворений (у 1849 р.) і спробував знов увійти в зносини з комуністами Ні-

меччини, Франції, Швайцарії; але він сам розділився на дві групи: одна з них (Віллїх) бажала даліше приготувляти ся до оружного повстання, друга (Карло Маркс) бажала обмежитись пропагандою. Група К. Маркса перенесла ся до Кельна, де й була захоплена поліцією (1851 р.). Кельнський процес комуністів (1852 р.), обвинувачених у державній зраді, примусив Маркса розпустити її. Сойм по примусу обидвох великих держав, порішив закон, що змушував усі уряди Німеччини розв'язати усі політичні громади робітників (1854 р.). Група Віллїха удержала у своїх руках заряд громадами у Швайцарії, Бріселі і у Франції і навіть заложила „демократично-соціалістичний міжнародній комітет“; його закрила французька поліція.

Соціалісти, зневолені укриватись, зовсім сchezли з арени політичного життя; уряди, навчені революцією 1848 року, завели охорони проти революційної пропаганди; рух, здавалось, був знищений. Л. Рейбо (Reybaud), що написав історію соціалізму, мовив: „Соціалізм умер, говорити про нього, значить, говорити над ним надгробне слово“.

Але коли по 1850 році у політичнім життю показалося відродження, тоді від-

новиласть і пропаганда, що здавалась для більшості сучасників новою проявою, — о стільки соціялізм був уже забутий. Се було одначе тільки відродження соціялістичного руху, що попереджав 1848 р.; верховодами його були люде 1848 року — Карло Маркс, Лясаль, Лібкнехт, що передавали новому поколінню науки, формули і способи старих соціялістів. Відродження йшло рівнобіжно двома незалежними і навіть незгідними витворами: Межинароднім товариством Карла Маркса і Німецькою національною партією Лясаля.

Інтернаціонал (1862—1872).

Нова соціялістична організація почала ся у Льондоні, осередку втікачів-соціялістів і осідку Карла Маркса. Почин узяли на себе верховоди англійських робітників, генеральні секретарі робітничих синдикатів (trade-unions). Приводом сталась всесвітня вистава у Льондоні (1862 р.), на якій англійські робітники познайомились із делегатами робітників французьких і бельгійських. У 1863 р. вони знов стрінулись у Льондоні на великім зборі, що протестував на користь польських повстанців; на сей збір з'яви-

лись і французькі делегати. Говорено про асоціацію.

Французи були люде нового покоління (Толєн, Фрібур — Tolain, Fribourg), що не знали соціялістів 1848 р.; їх ідеалом був прудоновський мутуалізм (обопільність), злука робітників без втручання уряду. Англічане trades-union-істи, що попривикали вже до своїх національних робітничих спілок, мріли про міжнародню злуку робітників, яка простягаючи єдність межі робітниками на всі країни, перешкодила би працьодавцям протиставити один одному робітників різних країв (вони нарікали, що англійські капіталісти за-для вгамування стрейків кликали робітників із иньших країв). Поки що діло йшло про утворення професіональної спілки без політичних цілей.

Остаточний збір (28 вересня 1864 р.) у Лондоні доручив комітетови з 50 членів уложити статут спілки. Старі революціонери подали свої проєкти: Мацціні — дуже централістичну організацію; Маркс — федерацію. Проєкт Мацціні, що здавався незручним для робучої громади, відкинули і прийняли проєкт Маркса, в формі провізоричного статута (у 1864 р.).

Міжнародня спілка робітників була закладана на федеративній

основі; члени, що заявили свою згоду з основами спілки, злучались у самотійні відділи (секції), що мали свої окремі бюро; грошові вкладки були дуже незначні, майже номінальні. Спілка мала два загальні органи: Конгрес делегатів секцій, що збирався раз на рік і мав найвищу владу і Генеральна Рада, вибрана конгресом, що мала своє місце перебування у Лондоні; обов'язком остаточної були приготування праці і зносини з секціями. Це був устрій англійських тред-уніонів, без найменшої подібності до раніших потайних революційних громад. Фаховий стан членів не грав ніякої ролі; внесення французьких делегатів пропуст виключно тільки дійсних робітників, було відкинене. І дійсно, до Інтернаціоналу, як звичайно звали міжнародню спілку робітників, увіходили не тільки робітники, але й революціонери, навіть багаті філантропи, як наприклад Жюль Сімон. Оголошеною ціллю було об'єднання і спільна методична діяльність робітничих товариств із різних країв, що прямували до охорони, розвою і визволення робочої класи. Малось на увазі ділати виключно мирним способом.

Інтернаціонал ширився з початку дуже повагом; перший конгрес міг відбу-

тись тільки у 1866 році, у Женеві, де прийнято остаточний устав спілки. З того часу відбувались кожнорічні конгреси, що скликались у невеличких державах, звичайно у Швейцарії. Маркс став на чолі Генеральної ради, в якій на ділі з'осереджувала ся уся влада. Інтернаціонал зараз же дістав закреску політичної громади, з кожним дальшим конгресом усе більше і більше революційної.

Конгрес 1866 року (у Женеві) обмежив ся встановою головних принципів¹⁾, але на йому вже виявилась основна ідея Маркса про боротьбу клас. Конгрес радив впорядкувати згоду робітників супроти підступів капіталістів, зробити анкету про становище робітників усіх країв, заохочувати продукційні кооперативні спілки і робітничі синдикати. Він домагав ся знесення сталих армій.

Конгрес 1867 року (у Льозанні) проголосив, що „соціяльне визволення пра-

¹⁾ „Еманципация робітничої класи має бути довершена самою робітничою класою... Еманципация економічна робітничої класи — се остаточна ціль, що їй повинен бути підпорядкований кожний політичний рух як спосіб до цілі. Ся еманципация не є питанням ані місцевим, ані національним, але соціальним, що обіймає всі краї, де є тільки новочасна суспільність і розв'язання його залежить від спільної акції країв більше посунених наперед“.

цюючих невідрубне від політичного визволення і що здобує політичної волі се перша конечність“. Він голосував за тим, аби удержавнено всі способи перевозу.

Конгрес 1868 року (у Бріселі) протестував проти війни і наємної праці, заявив ся за межинародньою організацією страйків і домагав ся, щоб копальні і камінні ломи, шляхи і ліси були зроблені спільним добром. Що до землі він виявив думку, що „економічна еволюція зробить перехід орної землі у колективну власність держави соціальною неминучістю“. Інтернаціонал прийняв колективістичну доктрину Карла Маркса.

Конгрес 1869 року (у Бадені) ствердив більшістю голосів постанови 1868 р.; у меншості зістались Французи (Толен — Tolain), сторонники індивідуальної власности. Він виголосив, „що громада має право обернути приватну земельну власність у колективну (спільну) і що ся переміна неминуча“.

Інтернаціонал повернув ся до комуністичного програму 1848 року: об'єднання пролетарів усіх країв для впровадження спільности знарядів праці. Але се була тільки доктрина. Що-ж до практичних способів здійснення її не було уложеної ніякої докладної програми, зрештою Ін-

тернаціонал не диспонував ніякою силою. Його вважали таким саме багатим, як і тред-уніони; робітники увіходили до нього, щоб одержати запомогі під час страйків і лучало ся, що вони примушували до уступок хлібодавців, що лякали ся сеї виімагінованої помочи. На ділі члени Інтернаціоналу не платили вкладок, а каса була майже завсїди порожна.

Інтернаціонал дуже лякав уряди і буржуазію; у Франції підпало під переслідування найперш бюро французького відділу (секції) у 1867 р., а далі було загадано арештувати усіх провідників (1870 р.). На ділі Інтернаціонал був тільки товариством теоретичної пропаганди й жите його було коротке. Він одчасно підпадав зверхнім нападам і почав розпадатись у середині.

Війна 1870 року, прокинувши національний патріотизм, ворожий усякому межинародньому злученню, знесилила Інтернаціонал; протест Генеральної ради його проти німецької заборчої війни (у вересні 1870 р.) пройшов без уваги. Війна довела до паризької комуни; ся остатня не була ділом Інтернаціонала, але скорійше спогадом про 1792 р.; навіть слаба меншість інтернаціоналістів, що брала

участь у комуні, не заступала Інтернаціонала. Але після придушення комуні Карло Маркс видав від Генеральної ради маніфест на честь Парижа, робітників і мучеників робучої класи. Інтернаціонал, заявивши свою солідарність із комуні, підпав переслідуванню, як громада ворохобників. У Франції палата послів ухвалила проти нього виїмковий закон (у 1872 р.); в Англії робітники усунули ся з Інтернаціонала. У ньому зістали ся сторонники тільки у Бельгії, Швейцарії, Німеччині і в південних державах.

В той же час він був дез'організований внутрішньою боротьбою. Один із російських емігрантів, що перебували у Швейцарії, Бакунін, революціонер 1848 року, зробившись анархістом, увійшов у 1868 році у члени Інтернаціонала; перед тим заложив він федеративне товариство Міжнародній альянс соціалістичної демократії, де проводив центральний комітет, що засідав у Женеві; тай сам став на чолі його; усе товариство увіходили робітники країв із романською бесідою: з італійською Швейцарії, Італії, Іспанії, Бельгії. Бакунін домагав ся, щоб його спілка була злучена з Інтернаціоналом із захованем її укладу; Генеральна рада відповіла, що вона може

прийняти відповідні секції, але не федерацію. Бакунін рішився розпустити свій Альянс і впровадити секції з окрема до Інтернаціоналу (1869 р.). Але федерація продовжала ся потайки дальше і між нею та Генеральною радою Інтернаціонала незабаром виникли конфлікти з powodu конгреса романської федерації (1870 р.) і з powodu терористичної пропаганди Нечаєва у Росії. Це була боротьба поміж двома революційними верховодами, Бакуніном і Марксом, — між двома програмами: колективістичним Маркса і анархістичним Бакуніна — між двома групами народів: романськими сторонниками Бакуніна і жителями півночі, сторонниками Маркса — між двома тактиками: захопною політичною діяльністю Маркса і стриманням від голосування і напрасною революцією Бакуніна — між двома організаціями: Маркс бажав зміцнити Генеральну раду, щоб дати Інтернаціоналові центральний заряд; Бакунін бажав звести його до ролі „скринки для листів“, щоб кожна секція зоставала ся незалежною.

У 1870 і 1871 рр. щорічних конгресів Інтернаціонала не можна було скликати через війну і переслідування німецьких соціалістів. Конгрес 1872 р. у Газі мусів був порі-

шити змагання межі супротивниками; боротьба піднялась із поводу внесення сторонників Бакуніна скасувати Генеральну раду по причині її самовлади; більшість Марксистів поклала навпаки, що раді мусить бути признане право зносити секції і навіть федерацію; вона виключила Бакуніна і давніх членів Аліянсу і перенесла місце осідку Генеральної ради в Америку, у Нью-Йорк. Блянкісти усунули ся з Інтернаціоналу, докоряючи йому за втеку з бойовища; у ній позостались тільки Німці, Англічане й Американці; він іще раз зібрав ся на невеличкий з'їзд у Женеві у 1873 р., а у 1876 році він заявив своє розв'язання.

Інтернаціонал счез, не полишивши ніяких дійсних здобутків; закладений, щоб способом міжнародньої згоди здобути соціальні реформи, він тільки налякав уряди й публіку. Се був остатній спробунок міжнародньої партії.

Уложенне соціалістичної програми у Німеччині (1863—75 рр.).

У той час як Інтернаціонал старав ся створити міжнародню партію соціальної революції, у Німеччині склала ся національна соціалістична партія

з програмою й організацією, що дала міжнародній взір для всієї Європи.

Соціалістичну партію заснував Лясаль, старий революціонер 1848 р., що почав із політичних нарад із приводу конфлікту у Берліні (1862 р.). Нове покоління робітників не знало ще соціалістичних теорій, але воно почало розводити ся про способи поліпшення свого стану; у Липську заснував ся комітет для устрою конгресу робітників, де треба-б обміркувати потреби робучої верстви; комітет обернув ся за порадою до Лясала, а він відповідав „відкритим листом“ (у марті 1863 р.). Він радив робітникам злучити ся в одну робітничу партію, незалежну від буржуазних партій, щоби здобути політичну власть; цілею мусить бути визволення з-під „залізного закону робітничої плати“, після якого середня заплата робітника завсїди зводить ся через конкуренцію до мінімуму, потрібного для життя. Робітники не мають сили позбутись сього стану ні поодинокими заходами, як говорять економісти, ні навіть способом приватних асоціацій (кооперацій, синдикатів, кредитових товариств); їм потрібна державна поміч; практичний спосіб містить ся у тім, аби витворити при помочи держави продукційні робітничі

спілки, але щоб здобути сю поміч, потрібно захопити політичну власть, а перша умова для цього — се досягнення загального виборчого права. Таким побитом Лясаль повертав до ідеї Люї-Блянка, — загальне виборче право і національні майстерні. Він прийняв і стару назву соціал-демократ. Але він сполучив соціялістичні доктрини 1848 р. з теоріями офіційальної політичної економії. Се те, що він називав „бути узброєним усіма відомостями свого часу“. („Залізний закон зарібної заплати“ був теорією ліберальних економістів, уложеною уперше Тюрго).

Найперше Лясаль приєднав робітників рейнського промислового округу і наслідком з'їзду у Липську була поява „Загальної спілки німецьких робітників“ (май 1863 р.), вельми зцентралізованої, під зарядом президента, вибраного на пять років. Лясаль, вибраний президентом, подав ся до Берліна на боротьбу з поступовою партією й увійшов у зносини з Бісмарком. Після його смерті (у 1864 р.) його партія зостала ся патріотичною німецькою, монархічною, демократичною, з обмеженою програмою соціялістичною.

Партія Маркса склала ся пізнійше. Вона почала ся з зірвання межі німець-

кими інтернаціоналістами і національною партією Лясаля (1865 р.), яку обвинуватили в тім, що вона продала ся пруському урядови; вона склала ся завдяки обертанню у соціалізм саксонських товариств, що прилучили ся до Інтернаціонала у 1868 р.

Партія уложила ся в Айзенаху (1869 р.), де зредаговано першу повну соціалістичну програму. Більшість (262 проти 110) належала до сторонників Маркса; вона прийняла його доктрину і його формули. Маркс, ще незадовго перед тим оповістив свою систему у першій томі Капітала (1867 р.), надаючи, як Лясаль, своїм соціалістичним доктринам 1848 р. форму наукової системи; його теорія вартости спочивала на офіційній доктрині, що вартість — се витвір (продукт) праці. Він оминав сантиментальність і утопійність старих соціалістів. Доктрина проте зостала ся та-ж зама, що і в 1848 р. і дуже ріжнилась від попереднього комунізму Бабефа, що вимагав спільности консумції і спільности життя. Маркс обмежив ся узагальненням способів виробу (продукції). Комунізм, що загубив кредит із 1848 р., замінено колективізмом.

Партія прийняла назву „Робітничої соціал-демократичної партії“ (се була стара назва 1848 р.). Програма її поділюється на 3 частини: 1) ціль; 2) принципи, що їх члени партії мають піддержувати¹⁾; 3) безпосередня практична програма. Теорія її та сама, що й у маніфесті 1848 року: боротьба клас, здобуття політичної влади, щоб дійти до соціальної революції, міжнародне порозуміння. Практична програма се програма радикальної демократичної партії²⁾,

¹⁾ Цілею єсть „утворення вільної демократичної держави“ (Volksstaat). Основні думки є: „Сучасна політична й соціальна держава несправедлива у найвищій ступені і мусить бути поборювана з найбільшою енергією. Боротьба за визволення робітничих клас — се боротьба... за рівні права й обов'язки і знищення всякого панування клас... Партія старається через повалення теперішнього устрою продукції (наємництво) здобути працю в асоціації повний витвір (продукт) праці для всякого працівника. Політична воля — се невідлучна умова економічної еманципації... соціальне питання... може бути розв'язане тільки в демократичній державі. Політичне й економічне визволення робочої класи можливе тільки тоді, коли вона сама спільно за нього бореться... Еманципація — се питання ані місцеве, ані національне, але соціальне... партія має себе за галузь Інтернаціоналу“.

²⁾ Загальне голосування від 21 року у всіх виборах (загальне голосування в Німеччині єсть тільки до Reichstag-у і то від 25 року) — ненаруш-

до неї додано декільки соціальних реформ: обмеження робочого дня, скорочення жіночої і заборона дитячої праці, єдиний поступовий (прогресивний) податок на дохід і спадки, державна поміч продукційним спілкам (сей остатній пункт для принади сторонників Лясаля).

Організація, в супротивленість лясалевої спілки — федеративна; Бебель заявив, що хочуть перепинити „покликування на авторитет“ і „культ осіб“. Однодумці того-ж самого міста єдналися, не складаючи про те сталого товариства, щоб обійти закон про товариства і вибирали довірену особу, яка мусіла скликати збори і збирати членські вкладки. Обрані депутати сходилися щорічно на з'їзд для загальних справ; з'їзд назначав екзективну комісію з 5 членів, що знаходились під доглядом контрольної комісії з 11 членів; обі перебували у різних містах. Існував партійний друкований ор-

ність послів — безпосереднє законодавство (referendum), — знесення всіх класових привілеїв, посідання, уродження релігії, — національна міліція — розділ церкви і держави — сьвітська наука — обовязкова на першій степені, даремна на дальших — даремна справедливість, жюрі, устної процедури — волі друку, товариств, звязків, — знесення посередних податків.

ган, що тримав ся членськими вкладками.

Обі німецькі соціялістичні партії скликали окремі конгреси, поставляли окремих кандидатів і бороли ся поміж собою до 1875 р.; але після того, як їх обі асоціації були у Прусії переслідовані і розв'язані силою закона, що забороняв сполуку (Verband) політичних товариств, вони зілляли ся в одну німецьку робітничу соціялістичну партію. Їх програма, уложена поспільно у Готі (в маю 1875 р.) може поділитись на 2 частини: одна — се виклад теорії, друга — се властива програма. В основу її покладено програму Маркса 1869 року¹⁾, спрецизовану і доповнену формулами Лясяля, без журби про суперечности²⁾:

¹⁾ Маркс написав до своїх сторонників острій лист проти сеї програми об'єднання; його оголошено аж 1890 р. у Neue Zeit.

²⁾ Отсе головні місця: „Праця єсть жерелом всього багатства.. і можлива тільки через суспільність. Продукт праці належить вповні до суспільности, себто до всіх її членів із загальним обов'язком праці і з рівним правом; кожному по його справедливим потребам... Визволення праці вимагає переміни знарядів праці на спільне добро суспільности, корпоративного упорядкування цілої праці. Воно має бути ділом робучої кляси, а супроти неї всі інші кляси творять тільки реакційну масу. Пар-

„Праця — се єдине джерело багатства“ і „залізний закон робітничої зарплати“; „утворення продукційних спілок при помочі держави“ і „визвіл робучої верстви через заснування політичної робітничої партії“; „межнародний характер руху“ і „діяльність у національних рамках“.

Програма (властива) поділяється на дві частини: 1) Політичний ідеал, „основа держави“: загальне виборче право, безпосереднє законодавство, міліція, повна воля друку, товариств зборів, народний суд, загальна і безплатна наука, оголошення релігії приватною річчю (се демократична програма 1869 року). 2) Негайні соціальні переміни (при сучаснім суспільнім устрою): розширення прав у розумінню ідеала, єдиний поступовий податок, воля спілок, нормальний робочий день, заборона дитської праці, закони для охорони робітників, санітарний догляд над фабриками і заводами і робітницькими по-

тія... змагається всіма законними дорогами, щоби здобути вільну державу і соціалістичну суспільність, повалення залізного закону наємної плати через знесення системи наємної праці, усунення визиску у кожній формі, знесення всякої соціальної і політичної нерівності. Партія... що ділає зразу в кадрах національних держав, має повну свідомість міжнародного характеру руху“.

мешканнями, відповідальність господарів, упорядкування тюремної праці.

Організація була федеративна, подібна до укладу Марксістів 1869 року; місцеві автономні групи, щорічний конгрес повновласників, що має верховну власть, заряд, що складається з 3 органів: управа — з 5 членів (Vorstand), ревізійна комісія із 7 членів, що перебувала в иньшій місті і комісія з 18 членів, для посередництва межи двома першими; часопись партії і каса.

Доктрина партії не багато чим ріжнлась від маніфеста 1848 р.; по своєму устрою вона подобала на Інтернаціонал; змагання Маркса, що не вдалося під назвою комунізма і у формі межинароднього товариства, доведене було до кінця під назвою колективізма і у формі національної партії. Повстання сеї партії у Німеччині було подією межинародньою. Уперше склалася у великій державі робітнича соціалістична партія, кермована постійною організацією з центральним урядом, щорічним парламентом, офіційною часописею, що мала правильний бюджет, що діяла в імені докладної програми, одночасно теоретичної і практичної, і займала тверде становище між політичними партіями. Ся німецька партія стала

взором для соціялістів иньших країв; тому що вона заховала межинародній дух свого фундатора, то своїм прикладом і пропагандою вона відновила невдале діло Інтернаціонала.

Анархістичні спілки.

Слова: анархія, анархіст уживались довгий час, яко уразливі назви, що їх давали революціонерам їх вороги. Прудон перший ужив виразу анархія до своєї системи. О скільки можна зробити рішучий вивід із його творів, головно, критичних і полемічних, його ідеалом була федерація добровільних спілок робітників і хліборобів без політичного уряду. Поміж революціонерами 1840—1848 року декотрі виявили подібні змагання (Гес і Грін у Німеччині, Мар у Швейцарії), але вони не витворили партії.

Основником анархістичної партії був Бакунін, російський офіцер, що став учеником Прудона підчас свого перебування у Парижі (1843—47 р.), войовничий революціонер, один із верховодів дрезденського повстання у 1849 році, засланий у Сибір, що втік відтіля і оселив ся уперше у Лондоні, де працював у часописі Герцена, а потім у Швейцарії. Від Прудона він пе-

реїмив ідею анархії і федерації, але він додав до неї ненависть до цивілізованих інституцій і систематичний поклик до напрасного їх знищення. Він виголошував, що пригноблені верстви не зможуть власними силами визволити ся, що як би вони утворили нову державу, то вона так само гнобила би, як і попередні, що тимто треба стримати ся від усякої позитивної творчої діяльності і „дати повну волю тому, що зовуть злими пристрастями і знищити усе те, що на тій же мові зветь ся громадським порядком“. Тактика мусіла ґрунтуватися ся в підбурюванню до повстань.

Алїянс соціялістичної демократії, створений Бакуніном у 1868 році, мав таємний устав і авархічну програму; він домагав ся не тільки повної рівності усіх і спільної власності на землю і знаряди праці, але і „всесвітньої соціальної, філософичної, економічної і політичної революції“; річ ішла про „знесення усіх держав і усіх церков із усіма їх релігійними, політичними, юридичними, скарбовими, поліційними, науковими, економічними, соціальними інституціями“.

У 1869 році Алїянс увійшов у Інтернаціонал і потім виступив із нього в купі з Бакуніном (1872 р.). Він складав ся

з революціонерів романських країв, найбільше нестриманих і саме крайніх членів Інтернаціонала, з секції італіянської і іспанської, що брали участь у кантональних повстаннях, з бельгійської секції і з юрської федерації, що складалася з робітників-годинників Нейшательського кантону, секції нечисленної, але дуже діяльної. Аліанс мав свої конгреси (у 1872, 1873, 1874, 1876 і 1877 рр.).

Будучи нечисленими і підпадаючи гострим нападам зі сторони соціалістів, анархісти знаходили сторонників у тих краях, де соціалістична партія не була ще з'організована. Але вони придбали політичну вагу, що не відповідала їх силам, коли взялись до способів російських терористів — до експльозивних атентатів; вони зробили з цього теорію і через се придбали всесвітний розголос. Доси революційні партії удавалися до напрасних актів тільки за тим, щоб учинити рішучий ефект, усунувши тих людей, що перешкоджують їм. Анархістична теорія мала напрасний акт, навіть коли він не мав певної цілі, за діло загальної відомості, через що можна звернути увагу публіки на суспільні хиби і примусити їх призадуматись над ними; се була так звана пропаганда ділом.

Анархісти, по самому способу своєї тактики, позбули ся можливости скласти ся у постійну партію: зараз як тільки зложилась яка діяльна група в яким краю і дала про себе ділами знати урядови, сей швидко її знищив; лишають ся тільки анархісти-письменники, що їх уряди терплять, оточуючи їх про те шпіонами. Крім того, більша частина анархістів, по своєму темпераменту і своїм принципам має відразу до усякої влади, навіть добровільної: вони складають „групи“ і „компанійонів“, а не партії і не ділають згідно. У дійсности їх політичний вплив зводиться до реакцій, що викликали ся їх пропагандою ділом й історія їх зведеть ся до переказання про окремі маніфестації у різних краях.

Останки Алїянсу і паризька „група“ скликали у 1881 році у Лондоні конгрес, на яким заявлено, що „треба усіма можливими способами ширити через ділання революційну ідею і дух перевороту у народній масі, що ще не бере діяльної участі в руху, що віддаєть ся ілюзії моральности і певности законних способів“. Конгрес поручав науку хемії, „що вже стала у великій послужі революційному ділу“.

Проміж 1879 і 1882 рр. анархістичний рух повстав у Франції (у Парижі і на південнім-заході — у Ліоні, Сен-Етєві); він зазначив ся головно маніфестаціями доктрини двох письменників, Крапоткіна й Е. Реклю і ліонським вибухом, що за ним пішла репресія (1872).

Анархічний рух (1882—1885 рр.), викликаний у Австрії пропагандою Моста (Most) і Пекера (Peukert), був придушений надзвичайними законами і гуртовими арештами. Остатні анархічні рухи були у Парижі (1892—1894 рр.), в Італії і в Іспанії. У Німеччині анархічний рух зустрів опір зі сторони соціялістичної партії. В Англії Лондон буває місцем притулку чужоземним анархістам, але там не було жадного анархічного акту.

Витворення національних соціялістичних партій.

Німецькі соціялісти, щоб здобути політичну владу, потрібну для соціальної революції, зреклись на якийсь час міжнародньої організації й уложились як національна партія з виборчою і парламентарною організацією.

Інші краї мало помалу почали наслідувати їх. Ся еволюція спинювала ся

перше опором анархістів Аліянсу, потім внутрішніми незгодами серед соціалістів і репресіями урядів. Але майже усюди утворилися робітничі соціалістичні партії на взір німецької і з її програмою. У Австрії після знищення анархічного руху була закладена у 1888 р. „робітнича соціал - демократична партія“, з міжнародньою колективістичною¹⁾ програмою й організацією, що складалася, як і у Німеччині, з конгреса, уряду і контрольної комісії; вона домагалась: загального виборчого права і восьмигодинного робочого дня. — У трьох скандинавських державах, у Голландії і у Бельгії, партії поскладались на взір німецької. У Польщі партія, що виникла у 1882 р. поміж фабричними округами, була розбита у 1885 р.; у 1892—93 рр. вона відбудована і перейменована у партію з колективістичною програмою, цілком подібної до німецької, але се — партія польська, патріотична, що стремить до відбудовання Польщі у формі демократичної республіки. — У Франції і в романських

¹⁾ „Партія... єсть інтернаціональною назвою, вона осуджує привілеї народів так само, як привілеї уродження, полу, посідання і заявляє, що боротьба проти визиску повинна бути міжнародня, так само, як і визиск міжнародній“.

державих колективістична програма проникла потроху в усі революційні партії; але в них нема докладної організації й центрального заряду.

Німецька партія на увесь час ділання виємкових законів (1878—90 рр.) була примушена розв'язати свою офіційну організацію і скликати свої з'їзди поза кордоном, скористала з повороту до спільного права для своєї реорганізації. Вона прийняла назву соціал-демократичної партії (1890 р.), відбудувала організацію через місцеві групи (звичайно у формі виборчих комітетів) з вибраними довірними людьми і зважилась приступити до соціалістичної пропаганди по селах. Ерфуртський з'їзд (1891 р.) провірив програму. У новій програмі не стало того, що належало до доктрини Лясаля, за те більше широко розвинена теорія Маркса, по якій натуральна еволюція усуває приватну власність і готує дорогу до колективізму. Партія має на цілі організувати класову боротьбу через ширення поміж робучою класою свідомості сеї боротьби. У практичну програму були ще занесені пункти про рівноправність жінок, про даремну медичну поміч, про похорони громадським коштом і в царині робітничого законодав-

ства — ширення способів, прийнятих що до фабричних робітників, також між робітників сільських і домової челяди.

Таким побитом витворили ся у більшості європейських держав соціялістичні партії з демократичним устроєм, з двома органами і кождорічним конгресом вибраних заступників, що є найвисшим збором для обрад, рішає про програму і загальну політику, і постійним комітетом, що вибирає ся на конгресі, якому надано власть виконання. Се — справдешний уряд, що розпоряджає практичними способами для своєї діяльності: касою, часописею й вибраною організацією. Кожна партія ділає у стїнах одного тільки парламенту (лучає ся навіть, що в одній державі є декілька з'окрема організованих партій, що йдуть між собою в заводи).

Усі отсі партії мають позитивну програму, що єсть не тільки виразом спільних змагань, як у 1848 р., але й офіційальною конституцією, ухваленою й оголошеною найвисшим збором і узнаною членами партії. Ся програма складає ся з нарису теоретичної доктрини (у якій партія викладає свій ідеал, свою ціль і свій шлях) і з вичислення практичних реформ.

Доктрина спочиває усяди на тих же самих принципах. Сучасний економічний устрій некорисний для верстви працівників; реформа повинна бути ділом самої робучої верстви; вона стане ся через захоплення політичної влади робітниками, які покористують ся державною силою для установи колективної власности на знаряди витвору, серед того і на землю; споживання зостане ся індивідуальним.

Практичні реформи є політичні й соціальні. Політична програма є відтворенням давньої радикальної демократичної програми, доведеної до крайніх логічних наслідків; безумовна рівність, значить — загальне виборче право, навіть для жінок; рівна військова повинність, повна (інтегральна) наука для усіх; безумовна свобода, значить — свобода друку, зборів, товариств; повний відділ церкви від держави і цілковита світськість; безумовне братерство, значить, всесвітній спокій, розброєння; ніякої різниці між національною людністю і чужоземцями; міжнародне упорядкування усіх спільних діл.

Соціалістична партія має назву демократичної; вона склала ся з членів демократичних партій; демократична

доктрина була їх вихідним пунктом для проголошення соціальної революції. У декотрих державах (Німеччині, Австрії) вона займає місце радикальної партії; в країнах із обмеженим виборчим правом (в Австрії, скандинавських державах, Голляндії, Італії) вона домагаєся загального права голосування, як його домагалися соціалісти у Франції до 1848 р., у Німеччині до 1866 р., у Бельгії до 1893 р. Соціальна програма складаєся з детальних реформ у цілі поліпшення становища робітників (синдикати, робітниче законодавство, законодавче унормування робочого дня і зарібної заплати, емеритальної каси) і з мір для приготування переходу до колективістичного устрою (усуспільнення залізниць, копалень і аскураційних закладів, безпосередні поступові податки).

Беручи разом — се програма політична, демократична, свободолюбна, ліберальна, світська, мирна, міжнародна, злучена з програмою державного соціалізму, що ділає через законодавства і податки. Тяжко постановити, яка з сих двох незалежних програм найбільше вабить сторонників до соціалістичних партій.

Тактика революційних партій.

Жадна з революційних партій не знала протягом першої половини цього віку иньшої тактики, крім насильної революції, — конспірації на італіянський взір (тактика Мацціні), революційних замахів на французький лад (тактика Блянкі). Усі їх поводження в сей період були осягнені ворохобнями в армії або у столицях.

У другій половині цього віку уважаючи на поліпшання озброєння, урядів, революціонери обернулись до другого — до спокійної пропаганди, щоб дійти до законного захоплення влади. Заложена Лясалем спілка — оголосила у своїм уставі (1863 р.), що вона має на меті ділати „спокійним і легальним способом“, завойовуючи загальну опінію. Марксівська соціалістична партія, цілком стремлячи встановити диктатуру пролетаріату, ухвалила за правило уникати усяких повстань. Доктрина про натуральну еволюцію до колективістичного устрою, подана Марксом соціалістам відвела їх від грубої революції, — марної, бо вона вийшла би завчасною, — небезпечної, бо вона могла б довести до знищення партії. Готська програма 1875 року проголосила, що

партія „буде ділати усїма законними способами“ і сей пункт був скасований у 1880 році тільки уважаючи на виїмковий закон 1878 р., що признавав нелегальною навіть просту соціялістичну пропаганду.

Якої тактики треба держати ся для приготування соціальної революції? — ось питання, яке зайняло перше місце у політиці революційних партій, яке викликало майже усї їх внутрішні незгоди, їх розбиття і поділи на фракції.

Демократична радикальна партія згубила усякий революційний характер (окрім Росії); вона перекинулась у парламентарну партію, яка обмежує ся домаганням дрібних реформ законодатним способом і намагає ся придбати більшість, щоб дійти до міністерства.

З другого боку, від соціялістичних революційних партій відкололи ся анархісти; у своїй негативній критиці суспільности анархісти згоджують ся з соціялістами, вони довго говорили однаковою мовою і ділали спільно і публіка змішувала їх, як однакових ворогів сучасного громадського порядку; але різниця у темпераментах довела їх до радикально відмінної тактики, так що спільна діяльність зробила ся для них неможливою, і на сам кінець між ними показала ся

непримирна ворожнечість. Анархісти, не бажаючи підпасти партійній дисципліні для приготування революції, що не витьворить абсолютної волі одиниці, зрікаються ся узяти яку-будь участь у політичній діяльності, відносять ся з погордою до виборів і до законодавчих зборів, поручають насильну акцію для зворушення загальної опінії; ті з них, що бажають ділати, беруть ся до російської терористичної тактики атентами. Німецька соціялістична партія ^{вона} голосно огудила сі способи (1877 р.)¹⁾.

Соціялісти займили осередний стан між радикалами та анархістами, однаково уникаючи, як виключно парламентної діяльності, так і напрасної акції. Але сей загальний принцип, підпадаючи ріжним толкованням, довів до ріжного способу ділання, можна відзначити бо-дай три ріжні тактики: середню і дві крайніх, із яких одна близьче до тактики радикальної, — друга до анархістичної.

¹⁾ „Сила — се чинник так само добре реакційний, як і революційний, в першій формі навіть важнійший. Тактика поодинокого хапання за силу не має ціли, дразнить почуте права у масі, тому рішучо шкідна, а за тим треба її осудити як таку“.

1) Офіційна тактика німецьких соціал-демократів і взагалі марксівських партій лежить у прийнятті форми політичних парламентарних партій, але тільки як способи для пропаганди соціалістичних ідей. Партія пропонує кандидатів на виборах, переводить у законодавчі політичні збори своїх послів, складаючи їх у парламентську групу; але, входячи до виборчого та парламентарного кадру міщанської громади, вона заявляє, що не числить на вибори і парламенти для переведення соціальної реформи, що вона бачить у сій тільки спосіб ширення своїх поглядів, спосіб до побудження загальної опінії, приєднання членів організації та рахунку сторонників (вона придає більш ваги загальному числові голосів, поданих на користь соціалістів, ніж числові вибраних послів). Вона дивиться на парламент, як на трибуну для викладання своїх поглядів, зрікається брати участь у парламентарній діяльності через внески дрібних соціальних реформ й уникає зносин із иншими партіями. Але вона радить також втримуватись від усяких революційних рухів, які дали-б урядови притоку, щоб знищити партію. Се — тактика революційної агітації парламен-

тарним способом; ціль її — спокійно здійснити повну революцію.

2) У ліворуч від сеї тактики, як перехідна ступінь до анархічної, займає місце тактика революційної абстиненції від політичної діяльності, що має на увазі приготувати несподівану революцію. Вона містить ся у відсуванні від участі у виборчій та парламентарній життю, що мусить бути сполучене з компромісами, забуттям принципів і успокоєнням революціонерів за для близького зіткнення з буржуазією. Спілка, значить, мусить здержуватись від усякої правильної політичної діяльності, бути на поготові до революції. Про те-ж, як учинити революцію, думки поділяють ся; партія блянкістів зостаєть ся при своїй давній тактиці горожанської війни, що раз менш можливої до практики; инші ставлять вище боротьбу економічну — загальний страйк. Се тактика поза-парламентарної агітації в надії на повну насильну революцію.

3) У праворуч, як перехід до тактики радикальної партії, виникла в останній час тактика поступових здобутків і компромісів; в надії на можливість здійснити свій ідеал у повноті, вона хоче здійснити відрубні його частини в формі

закона ; уважаючи на се треба взяти участь у парляментарнім життю, входити в уклади з иньшими партіями, ворожими до соціяльної переміни, примушуючи їх згоджувати ся на часткові соціяльні реформи. Щоб принадити виборців, сторонники сеї тактики мусять виставляти їм програми, що зводять ся до декілька практичних реформ і не мають наукового характеру ; щоб знов прихилити на свій бік селянських виборців, вони виходять до того, що покидають принцип колективності усіх знарядів продукції і допускають дрібну приватну земельну власність для селян, які самі оброблюють свою землю. Се тактика парляментарної діяльності, що має на увазі соціяльний перетвір ступнями.

Соціялістичні партії мали вибрати між сіми тактиками і вибір означав взагалі їх становище у політичнім життю : абстиненція від політичної діяльності, участь у ній, як агітаційний спосіб, компроміси з иньшими спілками, не-соціялістичними. Взагалі виявило ся прямованне до переходу від лівої тактики до правої через перехідну ступінь первісного марксизму ; але партії з ріжним поступованнем, існують одночасно у однім і тім же краю і йдуть у заводи між собою. Так-

тики піванархічної революційної абстиненції тримали ся давні нечисленні партії, що могли сподівати ся тільки несподіваної переміни; її сторонники обмежують ся до невеличких груп людей нетерплячих або невдоволених соціялістичними послами, що остудили ся від зіткнення з парламентаристами. Таке становище займають деякі французькі групи: бланкісти, алеманісти¹⁾, частина соціялістичної партії у Голляндії та в Німеччині невеличка берлінська група незалежних (прозваних „молоді“), яка закинула верховодам партії, що вони вбили у соціялістичній партії революційного духа і обернули її у просту партію реформи. Ся група була виключена з партії на конгресі 1891 року.

Тактика марксистів се тактика доктринерської партії, що переконана у певнім тріумфі своїх ідеалів і боїть ся опізнити сей тріумф яким небудь нерозумним кроком; проти неї звертались усі иньші партії, а на обвинувачання вона відповідала гострими словами і систематичною абстиненцією. Система виємкових законів продовжала се становище у Німеччині.

¹⁾ Зілляня з анархістами пробовано під іменем свобідного комунізму.

Але як тільки виємкові закони були знесені, німецька партія заховуючи дальше принцип своєї тактики, що зробила ся традиційною¹⁾, почала схиляти ся до тактики правиці.

Тактика ступневого перетвору була прийнята у Франції більшістю робітничої партії (1882 р.), що привело до зривання між посібілістами і групою правовірних марксистів. Після офіційного погодження у 1893 році ся тактика узяла гору. Вона привела до утворення під назвою радикалів-соціалістів перехідної громади без острого покрою, між соціалістами і більшістю республіканської партії; вона заманіфестувала прийнятем на нантському з'їзді (1894 р.) програми аграрних реформ, призначеної для принади селян, яким вона забезпечувала заховання дрібної земельної власності і накликала злучити ся проти „загального ворога — феодалної спілки більших земельних властителів“. Сеї-ж тактики приймають ся Фабіянці у

¹⁾ „Зваживши, що здобуте політичної влади не може бути ділом хвилини, ані плодом зложеного моментального замаху, але що вона може бути здобута тільки працею над осьвідомленням при використанню усіх способів пропаганди для наших ідей — заявляє, що нема радиї змінити тактику партії“.

Англії. Так саме й бельгійські соціялісти увійшли в зносини з поступовою партією. У Німеччині ся тактика обмірковувалася на конгресах, починаючи з 1891 р. Вольмар (Vollmar), провідник баварських соціялістів, домагався, щоб соціял-демократи в парламенті узяли участь у розгляді проєктів робітничого законодавства (1891 р.); верховоди партії, Бебель і Лібкнехт, змагались проти сього, налягаючи на konieczність держати принцип боротьби робучої кляси проти пануючих верств та держави; поступитись їм задля безпосередньої практичної цілі визначало-б по просту перекинути ся в опортуністичну партію. Конгрес ухилив ся від рішення. Полуднево-німецькі соціялісти узяли тактику подібну до тактики радикалів-соціялістів у Франції; їх послали у баварським соймі не відкинули бюджета en bloc (1894 р.); на франкфуртським конгресі було постановлено полишити соціялістам кожної держави вільно вибирати тактику. Проєкт аграрної реформи, яким мали на увазі принадити селян, відкинув бреславський конгрес 1895 року; одначе баварські соціялісти дальше агітували за тим і конгрес у Галлі (1896) радив знов над сею тактикою, не дійшовши до певного рішення.

Межинародні соціялістичні конгреси.

Від часу розпущення Інтернаціоналу національні політичні партії силкувалися утримувати межинародню зв'язь дорогою конгресів, на яких підпадали теоретичному обміркуванню програми соціальних реформ, що мають загальний інтерес. Але практичне питання, що займало перше місце на їх нарадах, зводилося до постанови, на яких умовах можна припустити делегатів до участі на конгресі, се-б то чи мусять бути припущені делегати анархічних груп. Це є полем незгоди між піванархічними соціалістами і „сторонниками влади“ (марксистами).

На першому конгресі (Гент, 1877 р.) перемога залишилася за „сторонниками влади“. Анархісти були допущені і зроблено ще раз згоду. Обмірковували питання про організацію продукції; анархісти вложили свій ідеал свободних продукційних груп, що порозумівались би між собою без участі якої-будь вищої влади, силою тільки одної солідарності. „Сторонники влади“ ухвалили принцип, що держава, репрезентуючи увесь нарід у його цілім „мусить бути властителем землі і знарядів праці“. Вони проголосили також, що синдикати „є дуже добрим

способом у боротьбі робітників проти виску“.

Конгрес, покликаний у 1881 році у Цюрих, але заборонений урядом, звів ся до куарської (Coire) конференції, яка через недостатнє число делегатів не мала сили рішати що небудь. На паризьких зборах 1883, 1884 року відбували ся наради тільки між французькими посібілістами і делегатами англійських тред-уніонів; марксісти не хотіли признати їх дійсним конгресом.

Розділ межи французькими соціалістами виявив ся скликаннем двох конгресів, що засідали у Парижу у той же самий день, 14 липця 1889 року. Один із них, покликаний посібілістами і що складав ся головно з Французів (на 606 делегатів припадало 524 Французів), домагав ся „повної науки“, установи мінімуму зарібної заплати і варстатів із державною грошевою допомогою. Другий, марксістів (395 делегатів, у тім числі 174 чужоземців) ухвалив марксіську доктрину — однакову зарібну заплату для жінок, свободу коаліцій, резолюції на користь восьмигодинного робучого дня, заборони дїтської праці, заборони шкідливих і нічних робіт, — конечного тридцятишістьгодинного

спочинку на тиждень, закриття інформаційних і підприємних контор, установи фабричної інспекції на половину складаної з заступників робітників. Він запрошував пролетаріїв усіх країв урядити міжнародню демонстрацію на користь восьмигодинного робучого дня; се було сьвято 1-го мая. Він осудив постійну армію і устроїв маніфестацію на гробах мучеників Комуни.

Брісельський конгрес 1891 р. вимагав від тих, що бажали прийняти участь на ньому, заяви, що признають „конечність політичної боротьби“, що позбавило анархістів можливости приймати на ньому участь. Він заявив свою радість із наслідків, викликаних постановами конгресу 1889 року, що порушили цїсаря Вільгельма II покликати у 1890 році міжнародню конференцію в справі робучого законодавства. Він жалував ся на те, що закони на оборону робітників зле практиковано; постановив зложити анкету для досліду стану робітників і запрошував працюючі верстви усього сьвіту скористувати ся своїми політичними правами для визволення себе від неволі наємної роботи. Він не хотів навіть обміркувати питання про антисемітизм, опираючись на принципи усіх соціялістичних партій, „що

не признають ніяких національних і племінних ріжниць, але тільки боротьбу класи пролетарів усіх країв із класою буржуазії усіх країв". Він взивав робітників організувати ся у синдикати для провадження боротьби. Марксівська більшість відкинула внесення Домелі Ньюенхуїса (Domela Nieuwenhuis), щоб на випадок війни відповісти загальним страйком.

Цюрихський конгрес 1893 року (440 делегатів) поставивши вимогу, щоби політична боротьба провадилась способом законодавчого механізму, не припустив анархістів, що вважали свої способи також певною відміною політичної діяльності. Він ухвалив резолюції про свято 1-го мая, про восьмигодинний робочий день, про політичну тактику соціалістів, про устрій синдикатів, про становище, яке треба займати на випадок війни. Він відкинув загальний страйк і обмежив ся запросинами соціалістичних послів подавати голоси проти усякого воєнного бюджету і домагатися розбродження. Щоб раз назавше покінчити зі змаганнями до згоди в аграрнім питанню, він рішив принцип колективної власности на землю.

Льондонський конгрес 1896 року (800 делегатів) вилучив анархістів; меншість, що голосувала за їх допущенням

(144 голоси против 223), складала ся з противників марксистів, головно Англічан і Французів. Конгрес ухвалив постанови на користь загального виборчого права, референдума, еманципації жінок, націоналізації залізниць, фабрик та копалень і скасування ціла і заявив ся проти постійних армій і кольтоніальної політики.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Бібліографія: *Stammhammer*, *Bibliographie des Sozialismus*, 1895, в поазбучнім порядку. Більше вигідно звертатись до біблїографії у *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 6 т., 1890—1894, і Додаток 1895 під словами: анархія, соціяльна демократія, Інтернаціонал, та під іменами осіб.

Документи: Головні документи, окрім письм провідників шкіл і революційних партій, є головню протоколи партійних з'їздів, оголошені у партійних часописах або в окремих брошурах (для Німеччини катальог часописи *Vorwärts*), але все се тяжко вичисляти. Найважнійші часописи були: *Vorwärts*, *Arbeiter-Zeitung*, *Socialdemokrat*, *Jahrbuch für Sozialwissenschaft und So-*

zialpolitik, що перетривав два роки, Die Neue Zeit, Sozialistische Monatshefte; у Франції Revue socialiste. Комуністичний маніфест із 1848 р. вийшов в українськiм перекладі 1902.

R. Meyer — Der Emancipationskampf des vierten Standes (2 т. 1874—5 (соціалістичний консерватист).

Для новіших часів: *Zacher* — L'Internationale rouge, 1885. *Winterer* — Le socialisme international, 1790. *I. Bordeau* — Le socialisme allemand et le nihilisme russe, 1892 (попул.). *Wyzeba*, Le mouvement socialiste en Europe, 1892 (попул.). *Драгоманов* — Историческая Польша і велико-русская демократія. *Степняк* — Підземна Росія (укр. переклад 1902).

Про анархізм: *G. Adler* — стаття Anarchismus (у Handwörterbuch) подає огляд історії і докладну бібліографію. *E. Zenker* — Der Anarchismus, 1895; *L. Kulczychi* — Anarchizm współczesny 1901 (подана важніша бібліографія).

Для соціалістичних доктрин: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, дає під іменем кожного автора докладну бібліографію його творів

і дуже вірний витяг із його теорій. Загальні виклади соціалістичного ідеалу найбільше наукові є: *Schaeffle*, *Quintessenz des Sozialismus*, 1875; головню *A. Menger*, *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag* 1886, 2 вид. 1891, знаменита праця що-до льогічности і ясности.

Праці: Для революційного несоціалістичного руху: *Deschamps* — *Les sociétés et la révolution*, 2 т. 3 вид. 1880; *Claudio Jannet*, т. III, під заг.: *Notes et documents* (1883), праця пристрасна і некритична, подає документи і давніші праці про масонство, карбонарізм, Мацціні і т. ин. Головні є: *Diamilla-Müller* — *Politica segreta italiana*, 1880; *Menacci* — *Memorie docum. p. la storia della revol. ital.*, 1879; *Th. Frost* — *The secret societies of the European revolution*, 2 т. 1876.

Для соціалістичних партій загальні історії — се популярні твори: *Laveleye* — *Le socialisme contemporaine*, 10 вид. 1896, ясний і подає добрі відомости (оригінальні річи про південні краї). *B. Malon* — *Histoire du socialisme*, 5 т. 1880—85, некритична компіляція, все таки можна послуговувати ся нею. *Stegemann* і *Hugo*, *Handbuch des Sozia-*

lismus, 1894—5, соціялістично, у формі словаря, що подає величезну масу відомостей, на жаль без зазначення жерел. *Jaurés*, Histoire du socialisme, 1898... *Sombart*, Sozialismus und soziale Bewegung im XIX Jahrh. (український переклад Л. Цегельського 1900 р.).

Про часи перед 1848 р.: *Stein* — Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich, 3 т. 1850 (перероблене з Sozialismus und Communismus des heutigen Frankreichs, 2 т. 1848), се найповніша праця для Франції. *G. Adler* — Geschichte der ersten sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland 1885, для Німеччини.

Про Інтернаціонал і заснування німецьких партій, окрім біографій Лясаля та Маркса (поданої у Handwörterbuch der Staatswissenschaften) головна історія.

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки :

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“ :

Ціна в короновій вал.

1. С. Ковалів. Дезертир і иньші оповідання . . .	1.60	К
2. Іван Франко. Поеми	1.60	„
3. О. Кобилянська. Покора і иньші оповідання .	1.40	„
4. Ію де Мопасан. Дика панї і иньші оповідання	1.30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідання	1.40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповідання .	1.60	„
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2.20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії . . .	1.60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. .	1.60	„
10. Уїлліям Шекспір. Гамлет, принц данський	1.80	„
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповідання .	1.40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповідання. . . .	1.20	„
13. Гергарт Гаунтман. Візник Геншель	1.60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1.60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1.40	„
16. Панас Мирний. Лихі люди	1.40	„
17. В. Короленко. Судний день	1.20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1.60	„
19. К. Гуцков. Урієль Акоста	1.40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1.80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1.60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0.90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1.60	„
24. М. Коцюбинський. По людському,	2.00	„
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	1.00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1.60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1.60	„
28. Л. Толстой. Відроджене, (3 томи)	3.60	„
29. К. Гавлічек-Боровський. Вибір поезий. . .	1.60	„

30.	Ф. Заревич. Хлопська дитина	1·80	К.
31.	І. Франко. Коваль Бассім	1·60	"
32.	У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1·80	"
33.	Е. Тимченко. Калевала	3 00	"
34.	О. Катренко. Пан Природа і ин. оповідання	1·40	"
35.	У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	1·60	"
36.	Іван Франко. Сім казок, новелі	1·40	"
37.	Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії	1·60	"
38.	Уїлліам Шекспір. Ромео і Джульєта	1·80	"
39.	К. Сроковський. Оповідання.	1·40	"
40.	А. Кримський. Пальмове гілля, (3·00)	2·00	"
41.	О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2·00	"
42.	Гю де Мопасан. Горлія і иньші оповідання	1·30	"
43.	В. Кравченко. Буденне житє. Оповідання	2·00	"
44.	Уїлліам Шекспір. Король Лір	1·80	"
45.	Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3·00	"
46.	Г. Гайне. Подорож на Гарц	1·20	"
47.	І. Франко. Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр.	1·60	"
48.	У. Шекспір. Міра за міру	1·40	"
49.	М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. опов.	2·00	"
50.	О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1·40	"
51.	С. Ковалів. Риболови	2·00	"
52.	Марко Вовчок. Народні оповідання. т. І. (1·60)	2·00	"
53.	П. Мирний. Серед степів. Оповіданє	3 00	"
54.	Е. Ярошинська. Перекинъчики	2·60	"
55.	В. Винниченко і В. Деде. Повісти й оповідання	3·00	"
56.	А. Мартович, Хитрий Панько	1·50	"
57.	В. Вересаєв, Записки лікаря (друкуєть ся).		
58.	І. Франко, Boa Constrictor (друкуєть ся).		

Ціни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій серії, „Науковій Бібліотеці“, вийшли:

1.	Кароль Кавцкі. Народність і її початки	0·60	К.
2.	Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах	0·50	"
3.	Фр. Енгельс. Початки родини,	1·50	"
4.	Ш. Сеньобó. Австрія в ХІХ столітю	0·80	"

5. В. Будзиновський. Хлопська посілість брош.	2-00	К.
оправлена	2-40	"
6. К. Флямарион. Про небо	2-00	"
7. М. П. Драгоманів. Переписка, т. I.	1-80	"
8. С. Стенняк. Підземна Росія	3-00	"
9. Адріян. Аграрний процес у Добростанах	1-00	"
10. Г. Тен. Фільософія штуки	1-00	"
11. Феріс. Дарвінізм (друкується)		
12. Інґрем. Історія політ. економії (друкується)		
Брошур другої серії не опрацьовується.		

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“ вийшли:

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0-20	"
2. Курцій Руф. Фільотас	0-20	"
3. В. Наумович. Величина звiздяного сьвіта.	0-15	"
4. Панас Мирний. Лови	0-06	"
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0-20	"
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джуґур.	0-10	"
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0-10	"
8. А. Чехов. Каштанка	0-15	"
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0-15	"
10. Е. Золя. Напад на млин	0-20	"
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звiзди	0-15	"
12. Г. Квітка. Маруся	0-50	"
13. М. Левицький. Умова для селян. спілок	0-20	"
14. П. Куліш. Оріся	0-06	"
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0-20	"
16. О. Стороженко. Оповідання. I.	0-20	"
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0-20	"
18. В. Короленко. Ліс шумить	0-20	"
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0-40	"
20. В. Гіґо. Кльод Іе	0-25	"
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0-25	"
22. П. Мирний. Лихий попутав	0-40	"
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів.	0-30	"
24. Ів. Франко. Украдене щастє	0-50	"
25. С. Єфремов. Національне питанє в Норвегії	0-30	"

26. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня) .	0·30	К.
27. М. Драгоманів. Два учителі	0·40	"
28. Е. Золя. Повінь	0·30	"
29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0·10	"
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня) .	0·35	"
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	5·35	"
32. Люкіян. Юпітер у клопотах	0·30	"
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0·20	"
34. М. Гоголь. Вій...	0·40	"
35. І. Раковський. Вулкани	0·20	"
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0·30	"
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці .	0·30	"
38—39. І. Тургенєв. Ася	0·40	"
40. Л. Боровиковський. Маруся.	0·25	"
41—42. Данте Алігері. Пекло, пісня І—Х . . .	0 40	"
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0·70	"
46—48. Л. Толстой. Крайцерава соната . . .	0·90	"
49—50. О. Бодянський. Українські казки . .	0 50	"
51. Е. Золя. Смерть Олівіє Бекайля	0 25	"
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів . . .	0 45	"
53. Гомер. Іліяда (3 пісня)	0·25	"
54. А. Міцкевич. Лист до братів Галичан . . .	0·45	"
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0·55	"
57. В. Брайтенбах. Біюльгія в ХІХ в	0·25	"
58—59. М. Горький. На дні життя.	0·70	"
60—61. М. Верн. Біблія.	0·40	"
62—63. Г. Кляйст. Маркіза О...	0·40	"
64. Карсєв М. Фільософія історії	0·25	"
65—67. Ф. Достоевський, Грач (друкуєть ся).		
68. Ш. Сеньобб, Міжнародні революційні партії	0·40	"

В друку: „Антольоґія укр.-руської поезії від смерти Шевченка під ред. д-ра Ів. Франка, з ориґ. ілюстраціями Ю. Панкевича. (Видане люксове.)

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

Хто купує за готівку нараз усі книжки видані доси, дістає 25⁰/₁₀ рабату.

Українсько-руська Видавнича Спілка

видала своїм накладом отсї друки, які
можна тільки в неї замовляти:

Контракти купна і продажі: Ціна
лібри

1.	Вз.	I.	На білім папері	1.— К.
2.	"	II.	" " " "	1.— "
3.	"	III.	" " " "	1.— "
4.	"	I.	На сірім папері	0.80 "
5.	"	II.	" " " "	0.80 "
6.	"	III.	" " " "	0.80 "

Табулярні друки:

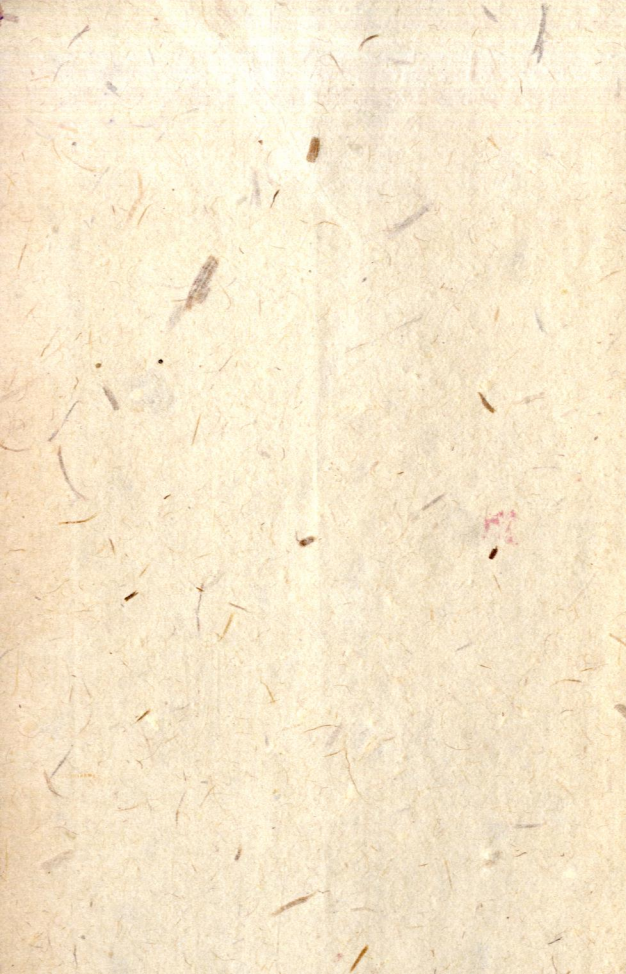
7.	I.	Б.	Табулярний скрипт	0.80 "
8.	II.	Б.	" " " "	0.80 "
9.	I.	Б.	Рубрум до таб. скр.	0.40 "
10.	II.	Б.	" " " "	0.40 "

Друки до процесу:

11.	I.	Повновласть до процесу	0.40 "
12.	II.	Позви дрібні	0.60 "
13.	III.	" о нак. заплати	0.80 "
14.	IV.	" о екзекуцію на движ.	0.80 "
15.	V.	" " " " недвиж.	0.80 "
16.	Рубрум до позву II.		0.40 "
17.	" " " III.		0.40 "
18.	" " " IV.		0.40 "
19.	" " " V.		0.40 "
20.	Рахунок із канцелярії адвоката		0.40 "

Ф | $\overline{\text{V}}$ |
C-317_м

Ціна 40 сотиків.

34.565

$\phi \frac{\text{II}}{\text{C-317}}$